

Piotr Oliński

Christherre-Chronik nieznanego autora w rękopisie zakonu krzyżackiego z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu

folia
toru
niensia

Podstawowe znaczenie dla ukształtowania reguł zakonów rycerskich miała myśl Bernarda z Clairvaux¹. Podkreśla się także znaczenie doktryny św. Augustyna dla tego nowego modelu życia zakonnego, powstałego w XII wieku. Według wzorców dwunastowiecznego monastycyzmu został założony również zakon krzyżacki². Ogólne wpływy myśli augustiańskiej są zauważalne w spisanej przez Piotra z Dusburga przed 1326 r. w kronice trzynastowiecznych wydarzeń związanych z zakonem krzyżackim³.

Święty Augustyn w *Państwie Bożym* dał swoją wykładnię dziejów starotestamentowych (zwl. rozdziały ksiąg XVIII, XIX i XX) jako źródła świadectw ukazujących, jak walczyć ze światem pogan. Mocno podkreślił znaczenie tej wiedzy dla różnych królestw⁴, pod koniec zaś swojego dzieła zarysował wizję pokoju po zakończeniu walk⁵. Wybrane wzorce osobowe ze Starego Testamentu – Abraham, Mojżesz, Jozue, Dawid i Machabeusze jako przywódcy i obrońcy swojego ludu i religii – występują również w statutach zakonu krzyżackiego, zwłaszcza w Prologu⁶.

¹ J. Fleckenstein, *Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift „De laude novae militiae“ Bernhards von Clairvaux*, [w:] *Die geistlichen Ritterorden Europas*, hrsg. von J. Fleckenstein, M. Hellmann (Vorträge und Forschungen, Bd. 26), Sigmaringen 1980, s. 9–22; K. Schreiner, *Puritas Regulae, Caritas und Necessitas. Leitbegriffe der Regelauslegung in der monastischen Theologie Bernhards von Clairvaux*, [w:] *Zisterziensische Spiritualität. Theologische Grundlagen, funktionale Voraussetzungen und bildhafte Ausprägungen im Mittelalter*, hrsg. v. C. Klemens, K. Schreiner, Augsburg 1994, s. 75–100.

² H. Prutz, *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters*, Berlin 1908, s. 71–93; S. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki a umysłowość średniowiecza*, Toruń 1998, s. 34–57, 89–111.

³ S. Kwiatkowski, op. cit., s. 34–57.

⁴ Św. Augustyn, *Państwo Boże*, Kęty 2002, ks. XVIII, rozdz. XLII: *Jakim to zarządzaniem Opatrzności Bożej Pismo Święte Starego Testamentu przetłumaczone zostało z hebrajskiego na grecki język, aby wszystkim narodom dostępne się stało*; rozdz. XLIII: *O powadze tłumaczenia „siedemdziesiąciu”, która, nie naruszając czci należytej hebrajskiemu tekstowi, pierwsze miejsce ponad wszystkimi tłumaczeniami zająć powinna*.

⁵ Ibidem, rozdz. XII ks. XIX: *Nawet okrucieństwa walczących w wojnie i wszelkie między ludźmi zamieszki zmierzają do pokojowego końca i bez tego upragnienia pokoju nie istnieje żadna istota*; oraz rozdz. XIII tejże księgi.

⁶ *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. von M. Perlbach, Halle 1890, s. 23–26; M. Lesaffre, *La littérature biblique de l’Ancien Testament dans l’Ordre Teutonique au Moyen Age* (Medievals 3), Amiens 1999, s. 8–9. Na marginesie zauważmy, że dyskusyjne pozostaje znaczenie poszczególnych reguł zakonnych dla reguły zakonu krzyżackiego, a tym samym drogi przenoszenia poszczególnych treści. Zwracano uwagę na związki z regułą dominikańską. Można mówić również o pewnych zależnościach – trudnych do jednoznacznego określenia – od reguły augustiańskiej i benedyktyńskiej oraz cysterskiej *Charta caritatis*, zapewne przez pośrednictwo reguły joannitów; I. Sterns, *The Statutes of the Teutonic Knights: A Study of Religious Chivalry*, Penn-

Piotr z Duisburga, korzystający w swojej kronice przede wszystkim z prefiguracji starotestamentowych⁷, nawiązywał do idei świętej wojny, był to już jednak przede wszystkim opis przeszłości. Zarówno Stary Testament, jak i doktryna augustiańska uzasadniały akcję militarną zakonu w Prusach⁸. Dawne wzorce propagowano również po zakończeniu pionierskiego okresu w dziejach państwa krzyżackiego. Z czasem jednak Stary Testament służył nie tylko kształtowaniu etosu walki; stawał się również punktem odniesienia dla poszukiwanych dróg naprawy w drugiej połowie XIV i w XV w. Wiele krytyk zakonu krzyżackiego, zawartych chociażby w zachowanych kilku kazaniach, opierało się na przykładach zaczerpniętych z wydarzeń starotestamentowych. Sięgał do nich m.in. Henryk Beringer w swych kazaniach znanych jako *Die Ermahnung des Kartäusers*, wygłoszonych w grudniu 1427 r. w czasie trwania kapituły krzyżackiej⁹. Nacisk kładziono już nie na walkę, lecz na prawa, konieczność ich egzekwowania i przestrzegania.

Program niemieckiego tłumaczenia Pisma Świętego specjalnie na użytek rycerzy zakonu krzyżackiego budzi nadal dyskusje¹⁰. Poza bezpośrednią lekturą Pisma Świętego, co wśród rycerzy Zakonu zdarzało się zapewne rzadko, korzystano również z innych sposobów przekazywania wiedzy starotestamentowej, takich jak czytanie innych utworów i wygłaszanie kazań opartych na Starym Testamencie¹¹, słuchanie lektury o określonych porach, w ramach porządku dnia wynikającego z norm zakonnych¹².

Dzieje starotestamentowe były obszernie wykorzystywane w „Kronikach świata”, redagowanych przez różnych autorów. Ten rodzaj pisarstwa rozwijał się w Europie od wczesnego średniowiecza po schyłek epoki. Miał swoje mniej popularne okresy, zwłaszcza w czasach karolińskich i w X stuleciu, od połowy XI w. zyskiwał na znaczeniu coraz bardziej, a w XII w. można obserwować jego odrodzenie¹³. W wieku XIII w różnych regionach Niemiec powstały m.in. dzieła najbardziej rozpoznane – „Kronika świata” Jana Enikela, „Kronika świata” w redakcji Henryka

sylvania 1969, s. 119–141 (mps); U. Arnold, *Die Statuten des Deutschen Ordens. Neue Amerikanische Forschungsergebnisse*, Mitteilungen des Instituts für die Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 83: 1975, s. 149.

⁷ S. Kwiatkowski, op. cit., s. 98–99; przy okazji można zwrócić uwagę na dominację w kronice fragmentów przejętych ze Starego Testamentu, co obrazują przypisy tekstowe do tłumaczenia kroniki opracowane przez J. Wentę i S. Wyszomirskiego; *Piotra z Dusburga Kronika Ziemi Pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, oprac. J. Wenta, Toruń 2004, passim.

⁸ A. Masser, *Bibel- und Legendenepik des deutschen Mittelalters*, Grundlagen der Germanistik, Bd. 19: 1976, s. 72; J. Trupinda, *Ideologia krucjatowa w Kronice Piotra z Dusburga*, Gdańsk 1999, s. 33–36, 39–42; S. Kwiatkowski, op. cit., s. 34 i n., 100.

⁹ *Die Ermahnung des Carthäusers*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 4, Leipzig 1870, s. 450–465; na ten temat m.in. O. Günther, *Eine Predigt vom Preußischen Provinzialkonzil in Elbing 1427 und die „Ermahnung des Carthäusers“*, Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, Bd. 59: 1919, s. 69–111, zwł. 76 i n.; U. Arnold, *Reformatorskie tendencje w zakonie krzyżackim w Prusach w I połowie XV wieku*, Zapiski Historyczne, t. 45: 1980, zesz. 4, s. 7 i n.; P. Oliński, „*Die Ermahnung des Kartäusers*” an die Deutschordensritter, [w:] *Mittelalterliche Literatur und Kultur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*, hrsg. von J. Wenta, S. Hartmann, G. Vollmann-Profe, Toruń 2008, s. 473–481.

¹⁰ W. Ziesemer, *Studien zur mittelalterlichen Bibelübersetzung* (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse 5: 1928/1929), Halle 1928, s. 378 i n.; K. Helm, W. Ziesemer, *Die Literatur des Deutschen Ritterordens*, Giessen 1951, s. 72 i n., 100, 111; S. Kwiatkowski, op. cit., s. 95.

¹¹ Na ten temat szerzej M. Lesaffre, op. cit., passim.

¹² O pobożnej lekturze w zakonie krzyżackim w czasie liturgii, kapituły oraz przy stole J. Wenta, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000, s. 124–161.

¹³ Rozwój tej formy pisarstwa średniowiecznego do XII w. przedstawiła A. D. von den Brincken, *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising*, Düsseldorf 1957.

z Monachium oraz interesujące nas tutaj szczególnie dwa kolejne utwory, mianowicie *Kronika świata* Rudolfa z Ems i anonimowa, jak wykazały ostatnie badania – najpopularniejsza „Christherre-Chronik”. Nazwa tego ostatniego dzieła pochodzi od pierwszych słów: „Crist herre keiser über alle craft”. Kronika ta powstała przypuszczalnie między 1254 a 1263 r. na zamówienie landgraфа turyńskiego w latach 1247–1263 Henryka¹⁴, dlatego nazywana jest niekiedy „Turyńską kroniką świata”. Landgraf Henryk jest wymieniony w *Christherre-Chronik* czterokrotnie. W prologu dzieła anonimowy autor napisał o nim: „min here lantgreve Heinrich von Duringen”, z czego wolno wnioskować, że kronikarz ów przebywał na dworze landgraфа lub przynajmniej był z nim bliżej związany. Nie jest znany oryginalny egzemplarz dzieła. Najwcześniejszym śladem jego istnienia są fragmenty, które zostały odpisane jeszcze w XIII wieku¹⁵. W późniejszych rękopisach *Christherre-Chronik* często była łączona z „Kroniką świata” Rudolfa z Ems, rzadziej dodawano fragmenty z „Kroniki świata” Jana Enikela, niekiedy zaś stanowiła część redakcji „Kroniki świata” Henryka z Monachium. W rękopisach zawierających *Christherre-Chronik* spotyka się również inne utwory, na przykład *Vita Adae et Evae*¹⁶, w kilku innych rękopisach zachowany jest popularny w średniowieczu utwór *Barlaam i Josafat* w wersji Rudolfa z Ems¹⁷ i inne.

Podstawowym źródłem dla *Christherre-Chronik* była Wulgata. Poza nią wykorzystana została *Historia scholastica* Piotra Comestora oraz *Panteon* Gotfryda z Viterbo, zwłaszcza w rozważaniach teologicznych we wstępie, a następnie w incydencjach¹⁸. „Kroniki świata” były budowane według określonego schematu wieku świata. W przypadku *Christherre-Chronik* dzieje świata zostały doprowadzone do czwartej epoki, obejmującej okres możeszowy. *Christherre-Chronik* kończy się na początku Księgi Sędziów (1, 7). Fragmenty ksiąg starotestamentowych niekiedy są podawane prawie dosłownie, w innych miejscach w formie skrótów lub przekształconych zdań; ten sposób wykorzystywania innych utworów występuje zresztą również w dziełach Piotra Comestora i Gotfryda z Viterbo. Pełna wersja liczy 24331 wersów – według obliczeń sporządzonych na podstawie rękopisu znajdującego się w Getyndze¹⁹.

Jeden z egzemplarzy *Christherre-Chronik* trafił na teren państwa krzyżackiego. Obecnie jest on przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod sygnaturą 144/IV. Historia rękopisu wskazuje na zakon krzyżacki jako jego właściciela. Na związek księgi z Zakonem wskazuje również wyklejenie jednej z wewnętrznych stron oprawy dokumentem komtura ostródzkiego. Istnienie tej kroniki było już wielokrotnie sygnalizowane w starszej i w nowszej

¹⁴ N. H. Ott w *Lexikon des Mittelalters* podał jako datę końcową rządów tego landgraфа rok 1288. O zleceniodawcy spisanie *Christherre-Chronik* szerzej K. Gärtner, *Der Landgraf Jeinrich von Thüringen in den Gönnerzeugnissen der „Christherre-Chronik“*, [w:] *Von Weißheit würt der mensch geert [...] Festschrift für Manfred Lemmer zum 65. Geburtstag*, hrsg. von I. Kühn, G. Lerchner, Frankfurt am Main 1993, s. 78–83.

¹⁵ R. Plate, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“* (Wissensliteratur im Mittelalter, Bd. 28), Wiesbaden 2005, s. 133 (zapiski te są przechowywane w Bawarskiej Bibliotece Państwowej, Cgm 16).

¹⁶ Np. w rękopisie Cod. 2809 przechowywanym w Austriackiej Bibliotece Narodowej i w rękopisie Cod. Pal. germ. 21 znajdującym się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Heidelbergu; R. Plate, op. cit., s. 173, 191.

¹⁷ Np. w najstarszym rękopisie *Christherre-Chronik* z Monachium, a także w rękopisie z Getyndgi, o którym będzie jeszcze mowa; R. Plate, op. cit., s. 135, 164.

¹⁸ M. Schwabbauer, *Profangeschichte in der Heilsgeschichte. Quellenuntersuchungen zu den Incidentien der „Christherre-Chronik“* (Vestigia Bibliae 15/16), Bern i in. 1997, s. 172–181; R. Plate, op. cit., s. 2.

¹⁹ R. Plate, op. cit., s. 1.

literaturze²⁰. Niemniej jednak *Christherre-Chronik*, w tym i rękopisowi toruńskiemu, dopiero w ostatnich latach poświęcono więcej uwagi. Stało się to głównie dzięki badaniom prowadzonym i inspirowanym przez prof. Kurta Gärtnera²¹. Za istotny przełom w tych badaniach należy uznać opublikowaną w 2005 r. pracę Ralfa Platego *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*. Stanowi ona podstawę do dalszych studiów. Ciągłe jednak jest to jedno z nielicznych trzynastowiecznych dzieł literatury niemieckiej, które nie zostało dotychczas w całości wydane drukiem. Prace nad jego edycją były prowadzone na uniwersytecie w Trewirze, a obecnie w Marburgu pod kierunkiem prof. K. Gärtnera²². Początkowo Monika Schwabbauer opracowała i przygotowała do druku fragment dotyczący dziejów Abrahama²³. Dwie publikacje tej kroniki pojawiły się w internecie. Rękopis getyński opracowała M. Schwabbauer²⁴. Z kolei Biblioteka w Linzu zamieściła w internecie kopie rękopisu znajdującego się w jej zbiorach. M. Schwabbauer i R. Plate przygotowali również do publikacji internetowej rękopis z Biblioteki Uniwersyteckiej UMK w Toruniu.

Oprócz prac nad edycjami poszczególnych rękopisów istotne są również badania analityczne konkretnych egzemplarzy *Christherre-Chronik*. Ułatwiają to dokonane już opracowania edytorskie. W dalszej perspektywie pozwoli to ukazać miejsce i rolę „Kronik świata” w kulturze społeczeństwa europejskiego średniowiecza.

Do naszych czasów zachowało się dziewięćdziesiąt pięć egzemplarzy *Christherre-Chronik*²⁵. Odpis kroniki, który znalazł się na terytorium państwa zakonu krzyżackiego, sporządzony został, podobnie jak wiele innych jej egzemplarzy spotykanych w bibliotekach całej Europy, w drugiej połowie XIV w. Jest to rękopis o rozmiarach 36 x 25 cm, oprawiony w drewniane deseczki obłożone skórą. Na

²⁰ E. Hennig, *Historisch-kritische Würdigung einer hochdeutschen Übersetzung eines ansehnlichen Theils der Bibel aus dem 14ten Jahrhundert; mit Beifügung der ganzen Apostel-Geschichte und anderer Proben, auch Nachrichten über noch bekannte altdeutsche Gedichte*, Königsberg 1812, s. X; E. J. H. Steffenhagen, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Regiae et Universitatis Regiomontanae*, Fasc. II: *Codices historici*, Königsberg 1867–1872 (nowe wyd.: Hildesheim–New York 1975), Nr. CCCXVII, s. 58; idem, *Die altdeutsche Handschriften zu Königsberg*, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, Bd. 13: 1867, Nr. III, s. 512–514; R. Plate, *Zum Verbleib mittelalterlicher deutscher Handschriften der ehemaligen Königsberger Bibliotheken. Mit einem vorläufigen Verzeichnis der Handschriften in der Universitätsbibliothek Thorn*, *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte*, Bd. 1: 1993, s. 107; *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, bearb. von R. Päsler, hrsg. von U. Meves (*Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte*, Bd. 15), München 2000, Nr. 888b, s. 76–78; R. Plate, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 165–171.

²¹ W tym miejscu pragnę podziękować prof. Kurtowi Gärtnerowi za pomoc w uzyskaniu części literatury potrzebnej do przygotowania tego referatu i niektórych opracowań *Christherre-Chronik* w formie elektronicznej przygotowanych przez prowadzony przez niego zespół.

²² N. H. Ott, *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, hrsg. von K. Ruh, Bd. 1, Berlin–New York 1978, Sp. 1213–1217; K. Gärtner, R. Plate, M. Schwabbauer, *Zur Ausgabe der „Christherre-Chronik“ nach der Göttinger Hs. SuUB, Cod. 2° Philo. 188/10 (olim Gotha, Membr. I 88)*, [w:] *Editionsberichte zur mittelalterlichen deutschen Literatur. Beiträge der Bamberger Tagung, Methoden und Probleme der Edition mittelalterlicher deutscher Texte* 26.–29. Juli 1991, Göttingen 1994, s. 43–56.

²³ *Die Abrahamgeschichte in der „Christherre-Chronik“*. Ausgabe nach der Göttinger Hs. mit Berücksichtigung der Königsberger, Pariser und Wiener Hs. nebst Untersuchungen zur Quellenlage, praca magisterska przygotowana na uniwersytecie w Trewirze.

²⁴ *Christherre-Chronik*, bearb. von M. Schwabbauer (Editionsprojekt ‘Christherre-Chronik’ unter der Leitung von K. Gärtner am Fachbereich II der Universität Trier), Trier 1991 [online]. Dostępny w World Wide Web: <http://dtm.bbaw.de/Christh.pdf> [dostęp 16 V 2011].

²⁵ Zestawienie zob. R. Plate, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 26–45.

oprawie widoczne są ślady po metalowych okuciach, z których jedno, znajdujące się na środku zarówno przedniej, jak i tylnej oprawy, miało kształt okręgu o średnicy około 2 cm. Księga była zapinana na dwa skórzane paski o szerokości 2,3 mm, z których zachował się tylko pasek dolny. Na wewnętrznej stronie górnej oprawy została zapisana dawna, królewiecka sygnatura: 888^{b/}. Na wewnętrznej stronie oprawy przedniej i tylnej były ongiś naklejone dwa dokumenty pergaminowe, których lustrzane odbicie zachowało się do chwili obecnej. Jeden z nich to dokument komtura ostródzkiego Burkarta von Mansfelt z 6 kwietnia 1376 r. pisany w języku niemieckim, w którym komtur przekazał sumę 100 grzywien z fundacji mszalnej mieszczanina z Dąbrówna (niem. Gilgenburg, w pobliżu Ostródy) do administrowania radzie miejskiej. Na wewnętrznej stronie tylnej oprawy znalazło się również lustrzane odbicie dokumentu z 25 kwietnia 1377 r., tym razem pisanego po łacinie, w którym wymienieni mieszczanie z Dąbrówna za zgodą komtura Burkarda i proboszcza Mikołaja ufundowali ołtarz z beneficjum dla wikariusza w tamtejszym kościele. Dokumenty te znajdują się obecnie w Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie²⁶. Do kwestii tej wypadnie jeszcze wrócić, jest ona bowiem istotna dla określenia historii rękopisu. Księga liczy 249 kart wiązanych w 24 składki. Spisana została językiem wschodnio-środkowo-niemieckim wyraźną czternastowieczną teksturą²⁷. Układ tekstu na każdej stronie jest dwuszpaltowy. Wersy zostały zaznaczone cienkimi liniami, których w każdej szpalcie jest czterdzieści jeden. Zwierciadło tekstu ma rozmiary od 23,5 cm do 25,3 cm na 16,2 cm do 16,5 cm. Cała księga liczy 41 240 wersów. Rozpoczynająca księgę litera inicjalna C ze stosunkowo oszczędnymi motywami zdobieniowymi pociągnięta została przez osiem wersów (5 cm x 4,5 cm) i oddana w dwóch barwach – czerwonej i niebieskiej. Litera w tych kolorach została wykonana w księdze jeszcze raz, na karcie 9^r, gdzie pociągnięta została przez trzydzieści cztery wersy (I rozpoczynające zdanie „In nomine domini Gotes lere si mit...”). Inne litery inicjalne są różnych rozmiarów, najczęściej obejmują dwa wersy, o ile nie przypadają na początek karty; wówczas są nieco większe i oddane kolorem czerwonym. Litery na początku każdej szpalty prawie zawsze są inicjalne i w przeciwieństwie do liter inicjalnych umieszczanych poniżej w tekście są zdobione, a przy tym oddane kolorem czerwonym i czarnym. Pierwsze litery każdego wersu są wyróżnione czerwonym zdobnikiem i oddzielone sześciomilimetrowej szerokości polem wydzielonym ze szpalty.

Treść księgi, podobnie jak w wielu innych wypadkach, nie jest jednorodna i nie ogranicza się wyłącznie do *Christherre-Chronik*. Kronika turyńska kończy się na karcie 145^r w wersie 23976 wraz ze słowami „Warumme diz geschen were”. Ostatnie słowa przejęte są z Księgi Jozuego 22, 14. Jest to więc wersja bez ostatniego fragmentu, który w innych egzemplarzach doprowadzony został do początku Księgi Sędziów (I, 7). Dalej, od słów „Als ich hie gesprochen han”, rozpoczyna się odpis części „Kroniki świata” Rudolfa z Ems, od jej wersu 17154²⁸. Na karcie 171^r znalazło się przejście do Księgi Królewskiej, które jednak w stosunku do oryginału (wersy 21516–21523) zostało skrócone do czterech wersów. Są to słowa: „In gotes namen ich nu wil / der kunige buch hie heben an / un[d] sagen so ich beste kan / als die schrift mich wiset hie / un[d] nach d[er] mere sage wie / d[er] vier-

²⁶ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. HA, Hs. 24, dok. 65 i 66; *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften*, s. 77; R. Plate, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 169.

²⁷ *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften*, s. 77.

²⁸ Ibidem, s. 77; R. Plate, *Zum Verbleib mittelalterlichen deutscher Handschriften*, s. 107; idem, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 167–169.

den werlde name zurgient / un[d] die vumfte werlt an wene". Kontynuacja w postaci „Kroniki świata” Rudolfa z Ems rozpoczęta od jej wersu 17154 kończy się na karcie 249^r na jej wersie 34418 dodanymi słowami „Dri nacht unde dri tage / Nach d[er] waren schrifte sage”²⁹. Kopista fragmentu kroniki Rudolfa z Ems opierał się na skróconej wersji Księgi Królewskiej³⁰.

Historia toruńskiego rękopisu, a zwłaszcza jego dzieje średniowieczne, nie są w pełni rozpoznane. Wiadomo, że do Królewca księga ta trafiła w 1541 r. z Tapiawy (obecnie: Gwardiejsk, obwód kaliningradzki), oddalonego o około 40 km od ośrodka grodowego położonego nad Pregolą. W rejestrze z tego roku zanotowano pod sygnaturą B 110: „Ein geschribenn deutsch reimen buch auf pergamen geschriben der anfang Christ herre...”³¹ Książę Albrecht na początku lat czterdziestych XVI w. podjął szeroką akcję zmierzającą do utworzenia dużej biblioteki zamkowej, co było jednym z kroków przygotowawczych do założenia uniwersytetu w Królewcu. Z Tapiawy trafiło wówczas do Królewca trzysta trzydzieści rękopisów i inkunabułów³². Można przyjąć, że w Tapiawie rękopis znajdował się około siedemdziesięciu lat. Biblioteka w Tapiawie powstała bowiem w następstwie zmian terytorialnych, do których doszło w wyniku wojny trzynastoletniej. Jej założenie datuje się na okres po styczniu 1468 r., a przed 25 lipca 1474 r., kiedy po raz pierwszy została wymieniona w źródłach³³. Najprawdopodobniej dopiero w Tapiawie doszło do wyklejenia wewnętrznych stron oprawy dwoma wspomnianymi wyżej dokumentami z 1376 i 1377 r. związanymi z komturem ostródzkim Burkartem von Mansfelt i miastem Dąbrówno. Stało się to najprawdopodobniej na krótko przed przekazaniem księgi do Królewca. Trudno bowiem przypuszczać, aby dokumenty te zostały wklejone jeszcze w XIV w., gdy zachowywały swoje istotne znaczenie. Tym samym nie można się zgodzić z twierdzeniem Ralfa Platego, że rękopis wywodził się z zamku komturskiego w Ostródzie³⁴. Zanegowanie znaczenia tych dokumentów – a przypomnijmy, że dotyczyły one fundacji mszy wieczystych w kościele parafialnym w Dąbrównie – wskazuje na początki reformacji jako możliwy czas wykorzystania ich w taki właśnie sposób. Skłonny jestem więc uznać, że oba dokumen-

²⁹ *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften*, s. 77; R. Plate, *Handschriften der ehemaligen Königsberger Bibliotheken*, s. 107; idem, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 167–171. „Kronikę świata” Rudolfa z Ems wyd. Gustav Ehrismann, *Rudolfs von Ems Weltchronik aus der Wernigeroder Handschrift (DTM 20)*, Berlin 1915 (nowe wyd. Dublin–Zürich 1967).

³⁰ R. Plate, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 168.

³¹ E. Grunewald, *Das Register der Ordensbibliothek Tapiaw aus den Jahren 1541–1543. Eine Quelle zur Frühgeschichte der ehem. Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 1: 1993, s. 55–91 (Tapiawer Register B 110); *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften*, s. 77.

³² E. Grunewald, op. cit., s. 55, 63–91; G. Goldschmidt, *Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der Handschriftensammlung der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg i. Pr., [w:] Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, Königsberg 1929, s. 123–131; na temat biblioteki zamkowej księcia Albrechta i jej zawartości E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926; J. Tondel, *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992; idem, *Eruditio et Prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrechts von Preußen. Bestandkatalog 1540–1548* (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 30), Wiesbaden 1998; P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzogs Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Bd. 4: 1954, s. 202–226; P. Schwenke, K. Lange, *Die Silberbibliothek Herzogs Albrecht von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894.

³³ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem, Ordensbriefarchiv, nr 16495; *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum*, hrsg. von E. Joachim, W. Hubatsch, p. II/2, Göttingen 1948, nr 16495; E. Grunewald, op. cit., s. 56.

³⁴ R. Plate, *Die Überlieferung der „Christherre-Chronik“*, s. 169.

ty zostały naklejone na oprawy księgi zapewne w latach trzydziestych XVI w. Być może ten swoisty zabieg konserwatorski przeprowadzono ze względu na przenosiny księgozbioru z biblioteki tapiawskiej do Królewca.

W związku z tym należy podjąć próbę innego wyjaśnienia wcześniejszej historii tego rękopisu. Do biblioteki tapiawskiej trafiały księgi ze zbiorów krzyżackich w komturstwach położonych na terytoriach zajętych przez króla polskiego na mocy drugiego pokoju toruńskiego. Najwięcej z nich pochodziło z Malborka. Jednoznaczne określenie proveniencji poszczególnych rękopisów jest trudne, a często wręcz niemożliwe³⁵. Wydaje się prawdopodobne, że miejscem wcześniejszego przechowywania rękopisu z tekstem *Christherre-Chronik* był Malbork. Być może dalsze badania przyniosą dodatkowe przesłanki potwierdzające to przypuszczenie, chociaż nie należy wykluczać innego rozwiązania.

Pozostaje jeszcze do rozważenia kwestia czasu, w którym rękopis toruński znalazł się w państwie krzyżackim. Analiza filologiczna Ralfa Platego wykazała, że kronika ta należy do grupy tekstów, których archetyp został określany jako „Z”. W XIII w. pochodziły one z obszarów południowo-zachodnich Niemiec, natomiast w XIV w. oprócz państwa krzyżackiego można wskazać na obszary środkowoniemieckie³⁶. Między archetypem „Z” a księgą toruńską istniały rękopisy pośrednie³⁷, trudno jednak o wskazanie konkretnego egzemplarza – o ile w ogóle się zachował – z którego został sporządzony odpis. Czas powstania interesującej nas księgi, przy uwzględnieniu kryterium paleograficznego i analizy filologicznej, R. Plate ustalił na koniec XIV wieku³⁸. Na słuszność tego ustalenia wskazuje również obecność w rękopisie toruńskim kontynuacji w postaci „Kroniki świata” Rudolfa z Ems. Nie zawierają jej starsze rękopisy, pochodzące sprzed połowy XIV w. Oprócz egzemplarza toruńskiego mają ją cztery inne rękopisy, wszystkie pochodzą z początków XV wieku³⁹. Rękopis toruński jest najwcześniejszy z tej grupy.

Ralf Plate uznał, że najprawdopodobniej nie mamy do czynienia z rękopisem powstałym w zakonie krzyżackim. Podobnie jest w przypadku ekscerptów z *Christherre-Chronik*, które funkcjonowały w państwie krzyżackim w różnych środowiskach. Ekscerpt taki zachował się w rękopisie berlińskim o sygnaturze Ms. germ. oct. 56 oraz w rękopisie określonym jako *Discissus Jena-Chelmno* pochodzącym z drugiej połowy XIV w. (obecnie znajdującym się w Turyńskiej Bibliotece Uniwersyteckiej i Krajowej w Jenie, *Fragm. germ. 9*), który pierwotnie należał do biblioteki rady miejskiej Chelmu⁴⁰. „Kronika świata” Rudolfa z Ems nie została dołączona do *Christherre-Chronik* po raz pierwszy w rękopisie toruńskim, lecz zapewne już w jego poprzedniku, od którego został odpisany⁴¹. Nie ulega więc wątpliwości, że redakcja zachowana w księdze toruńskiej nie powstała w kręgu duchowieństwa krzyżackiego. Trudno stwierdzić, w jakich okolicznościach kopia została sporządzona, w każdym razie najprawdopodobniej również powstała poza granicami państwa krzyżackiego. Jakiś duchowny krzyżacki mógł ją otrzymać w darze, mogła też zo-

³⁵ Tak również twierdził R. Plate, *ibidem*, s. 169.

³⁶ *Ibidem*, s. 77–83.

³⁷ *Ibidem*, s. 79.

³⁸ *Ibidem*, s. 167, 292.

³⁹ *Ibidem*, s. 293. Są to Cod. 2809 z Austriackiej Biblioteki Narodowej z początku XV w. (W), cod. 40 b in scrin. z Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Hamburgu z ok. 1410 r. (Ha), rękopis Hs. Don. 78 z Badeńskiej Biblioteki Krajowej w Karlsruhe z początku XV w. (Do) i Cod. Pal. germ. 321 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Heidelbergu z poł. XV w. (H). Oznaczenia literowe poszczególnych rękopisów zostały nadane przez R. Platego.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 169, 263–264.

⁴¹ *Ibidem*, s. 169.

stać nabyta z inicjatywy jakiegoś duchownego, a może wyższych urzędników krzyżackich. Przy obecnym stanie badań trudno wyjść poza luźne przypuszczenia.

Księga ta może być jednym z wielu świadectw recepcji wiedzy starotestamentowej, a przynajmniej potencjalnie dawała możliwość pozyskiwania takiej wiedzy. Zwróćmy uwagę, że w formie ekscerptów *Christherre-Chronik* występowała na terenie państwa krzyżackiego już w okresie wcześniejszym, sięgającym połowy XIV w. Wydaje się, że szczególnie zainteresowana upowszechnianiem znajomości Starego Testamentu była przede wszystkim część elit władzy zakonu krzyżackiego z otoczenia wielkich mistrzów⁴². W odniesieniu do schyłku XIV i początków XV stulecia można domniemywać, że była to ta część elit, która dostrzegała konieczność zdecydowanych reform w państwie krzyżackim. Trudno twierdzić, że w wyniku bezpośredniej inspiracji tej grupy pozyskano na przełomie XIV i XV w. ten egzemplarz *Christherre-Chronik*, niemniej jednak mogła ona przynajmniej stanowić krąg odbiorców kazań opartych m.in. na tym utworze lub krąg słuchaczy takiej lektury. Zostało już wyżej podkreślone, że w utworach nawołujących do reform państwa kierowanych do elit władzy często wykorzystywano prefiguracje wzięte z ksiąg Starego Testamentu. Świadomość zjawisk kryzysowych w państwie zakonu krzyżackiego pod koniec XIV w. była silna⁴³. Kryzys z całą mocą objawił się w pierwszej połowie XV stulecia. Jednym z jego przejawów były pojawiające się wątpliwości co do prawomyślności niektórych grup duchowieństwa i wiernych⁴⁴. Naturalną reakcją części duchowieństwa zakonnego mogło być ustawiczne zwracanie się ku treści Pisma Świętego. Starano się w tych kręgach zawrócić do źródeł mijającej potęgi państwa. Nie otwierano się na różne innowacyjne prądy religijne i reagowano na nie negatywnie. Opierano się na najcenniejszej wiedzy i dawnych wzorcach, które znajdowano w Starym Testamencie. Rymowana *Christherre-Chronik* świetnie nadawała się do przypominania i propagowania tych postaw. Jednocześnie w Starym Testamencie znajdowano również recepty na negatywne zjawiska występujące w państwie krzyżackim, czego dobitnym przykładem są chociażby wspomniane kazania kartuza Henryka Beringera. Głosząc je na kapitule krzyżackiej w Malborku w grudniu 1427 roku⁴⁵, nawoływał do przestrzegania prawa i norm, uzasadniając ów nakaz przykładami ze Starego Testamentu i wskazując na sankcje, jakie stosowali przywódcy starotestamentowi.

Omawiany rękopis dobrze wpisuje się w nurt dążeń reformatorskich inspirowanych zarówno przez grupy duchowieństwa wewnątrz zakonu krzyżackiego, jak i bardziej zachowawczo nastawione grupy duchowieństwa zakonnego i świeckiego spoza Zakonu. Wydaje się, uwzględniając popularność *Christherre-Chronik*, że nie było to zjawisko specyficzne dla państwa krzyżackiego, lecz występowało ono również w innych regionach Europy. Nie miejsce tu na ocenę funkcji poszczególnych egzemplarzy tego dzieła, jednak jego wyraźnie rosnąca znajomość i akceptacja w czternastowiecznej Europie, które swoją kulminację osiągnęły w końcu tego stulecia i w początkach następnego, jest wymowna.

⁴² W tym kontekście należy uznać za niesłuszne przypisywanie wielkiemu mistrzowi w latach 1331–1335 Luterowi z Brunswiku autorstwa wierszowanego tłumaczenia na język niemiecki „Księgi Machabeuszów”. Zanegował to autorstwo ostatnio J. Wenta, op. cit., s. 152–153.

⁴³ S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 84/1), Toruń 1990, s. 115 i n.

⁴⁴ Ibidem, s. 126.

⁴⁵ O tym, że powstały one na zapotrzebowanie elit władzy zakonu krzyżackiego S. Kwiatkowski; ibidem, s. 178–179.

Summary

Christherre-Chronik by unknown authors in the manuscript of the Teutonic Order from the University Library in Toruń

The copy of Christherre-Chronik in the University Library of Nicolaus Copernicus University in Toruń is one of 95 copies of the work preserved and available now in Europe. As it was settled by R. Plate, the manuscript was created at the end of the 14th century, probably outside the Teutonic Order. Apart from Christherre-Chronik the manuscript includes The Chronicle of the World by Rudolf von Ems. The manuscript was kept in Tapiau between 1468 and 1474, and in 1541 in Königsberg. Probably in Tapiau shortly before 1541 the inner sides of the cover were lined with documents from Ostróda. It seems that originally the code was kept in Malbork, and not in the castle in Ostróda as it was previously thought.

Acquiring Christherre-Chronik by the Teutonic Knights may be the evidence of the reception of the knowledge of the Old Testament, which became quite common among some groups in the Teutonic Order in the face of the crisis in the Teutonic State from the turn of the 14th and 15th centuries.

Zusammenfassung

Christherre-Chronik eines unbekannten Autors in der Handschrift des Kreuzritterordens in der Universitätsbibliothek in Thorn

Die in der Bibliothek der Nikolaus Kopernikus Universität in Thorn aufbewahrte Christherre-Chronik ist eines der 95 Exemplare dieses Textes, die bis heute in Europa erhalten geblieben sind. Die Handschrift entstand den Untersuchungen von R. Plate zufolge Ende des 14. Jahrhunderts, höchstwahrscheinlich außerhalb des Kreuzritterordens. Außer der Christherre-Chronik wurde dem Text als ihre Fortsetzung die Weltchronik von Rudolf von Ems beigelegt. Die Handschrift kam zwischen 1468 und 1474 nach Tapiau und im Jahre 1541 nach Königsberg. Kurz davor, noch in Tapiau, wurden die Seiten des Inneneinbandes mit Dokumenten ausgeklebt, die aus Osterode stammten. Wie es scheint, befand sich der Kodex ursprünglich eher in Marienburg, und nicht, wie bisher angenommen auf der Osteroder Burg.

Der Erwerb der Christherre-Chronik durch die Kreuzritter könnte als Zeugnis der Rezeption des alttestamentarischen Wissens interpretiert werden, der sich manche Gruppen innerhalb des Ordens angesichts der Krise zuwandten, welche sich im Ordensstaat an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert abzeichnete.